

ВІДГУК
офіційного опонента, доктора філософських наук, професора
Сауха Петра Юрійовича
про дисертацію Христокіна Геннадія Володимировича
«Методологія православної теології
у її парадигмальних трансформаціях»,
подану на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук
за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство та
за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я

Представлене дисертаційне дослідження є гостро актуальним найперше з огляду на системну світоглядну кризу, яку переживає сьогодні практично все людство. Невипадково теологія як особливий тип мислення та практики стає додатковим джерелом гуманізму, коли усі інші джерела виявилися вичерпаними. Ця думка останніх римських пап про теологію стала сьогодні свого роду ключем для розуміння актуальності усіх дисертацій, що стосуються теологічної проблематики. Певним чином гуманістичний дискурс теології простежується в дослідженні Геннадія Христокіна, який відслідкував принципову спорідненість православної богословської думки з філософією, особливо античною. Актуальність дослідження, безперечно, пов'язана також з дискусіями щодо статусу теологічного знання в Україні. Як відомо, після законодавчих новацій 2014 року богослов'я тимчасово визнано філософською спеціальністю, хоча сам паспорт цієї спеціальності створено з врахуванням змісту не лише філософської теології, а й конфесійного богослов'я. У перспективі богослов'я має стати самостійною спеціальністю, оскільки теологія є, так би мовити, «автономним світоглядом», вірніше – теоретичною формою виразу релігійного світогляду. Розвиток теології як науки в Україні цілком і повністю можливий виключно завдяки всім тим численним раціональним елементам, які є у цьому екзистенційному дискурсі. Ці раціональні елементи, або запозичені з філософії, або є аналогічними філософським. Геннадій Христокін доводить, що симбіоз теології з філософією не є випадковим явищем. Такий стан справ характерний з самого початку виникнення православної теології. Не в останню чергу, дисертація Геннадія Христокіна актуальна у зв'язку з практичними потребами викладання навчальних дисциплін духовно-морального спрямування в українських школах. Як відомо, що вчителів християнської етики, зокрема, готують деякі вищі навчальні заклади. Звичайно, що при підготовці вчителів християнської етики найголовнішим методологічним питанням є співвідношення світського та християнського гуманізму, світської та християнської культури. Тому для

адекватного усвідомлення, яким має бути це співвідношення в православній традиції, дисертація Геннадія Христокіна, безперечно, надає багатий матеріал.

Важливо, що методологічно Геннадій Христокін діє одночасно і як релігієзнавець, і як теолог. Це обумовлено тим, що теологія і релігієзнавство для нього укорінені у філософії. В цілому, Геннадій Христокін володіє достатньо високою філософською культурою, і саме це стає запорукою успіху методологічної матриці дисертаційного дослідження. Зазначимо, що в цілому дослідження підтверджує одну з основних ідей нашої наукової школи. А саме, християнська філософія та християнська теологія мають екзистенційний характер, і вже тому суголосні з основними рисами українського національного світогляду. Геннадій Христокін переконливо демонструє, що християнський персоналізм, який можна також назвати прото-екзистенціалізмом, характерний для біблійного світогляду, мислителів грецької патристики та православної традиції загалом. В сучасній православній думці цей персоналізм не просто відроджується, а радикалізується. Спочатку він набуває рис християнського екзистенціалізму, а тепер пост-екзистенціалізму. Це переосмислення християнського персоналізму відбулося не автоматично під впливом обставин та сучасних викликів, а завдяки свідомому застосуванню інструментарію феноменології та герменевтики. Звичайно, при використанні філософської методології у православній теології відбувається повернення від алгоритмізації філософської думки до масштабу філософської культури. І саме на основі загальної світоглядної культури стає можливим богословське осмислення філософської методології.

Філософізація теології завжди творила можливості для відновлення тієї традиції, яку сьогодні почали іменувати «відкритим православ'ям». Діалогічна культура філософії та богослов'я особливо близька київській традиції. І давньоруські книжники, і киево-могилянські професори, і дореволюційні академічні богослови були завжди відкриті до універсального культурного контексту епохи. Сьогодні, під час становлення Православної Церкви України як визнаної автокефалії, вкотре виникає потреба в діалогічному потенціалі православ'я взагалі та православної теології зокрема. Для розуміння принципової діалогічності православ'я робота Геннадія Христокіна надає безліч аргументів. До того ж, вона дає множину аргументів проти релігійного фундаменталізму, який пронизує сучасне російське православ'я. Як відомо, російські богослови люблять підкреслювати, що православна теологія запозичила від античної філософії лише деякі поняття, лише еллінську форму. Геннадій Христокін, навпаки, переконливо доводить, що глибина цього впливу була набагато масштабнішою, не поверхневою, а, швидше, абсолютною.

У світлі дисертаційного дослідження вже інакше можна подивитися і на богословські теорії про відсутність принципової різниці між теологією та

філософією через належність філософських теорій до проблемного поля теології як єдиної світоглядної науки. Такі теорії, пропонувані так званою радикальною ортодоксією, породжені, на нашу думку, не тим, що філософія якимось дивом стала частиною теології. Це просто – неможливо! Філософія – принципово вільна від приписів та аксіом мислення, вона є певним ризиком екзистенційного мислення у безосновності (Мартін Гайдеггер). А теолог, навіть ступаючи у морок безосновності при зустрічі з невідомим Богом, завжди розраховує на певну опору у вірі, досвіді, розумі, догмі, і тому не приймає безосновність як кінцеву долю людини. Тому можна сказати, що це швидше теологія завжди користується тим, що вільні мислителі-філософи відкрили та довели. Звідси – єдність філософії та теології є ознакою глибокої філософізації теології, яка завжди була її долею. Про теологізацію філософії говорити немає жодних підстав, адже вона може бути цілком вільною від будь якої теологізації. Як слушно зауважує Геннадій Христокін, коли шлях від міфу до логосу пройдено, то можна із міфів черпати натхнення та світоглядні орієнтири, але підмінювати логос міфом вже не вийде. Між тим, теологія виступає як апологетика міфу (Олексій Лосев). І як апологетика міфу теологія активно користується логосом, але намагається його приручити, позбавити самостійного значення. Теолог, при всій свободі власного особистого мислення, саме тоді є теологом, коли виражає віровчення, міфи, наративи і пророчі уявлення, які існують у релігійних спільнот. Звичайно, можна співставити значення релігійних спільнот для теологів із значенням філософських шкіл для філософів, але все ж таки тут принципова різниця залишається. Геннадій Христокін детально аналізує в усій дисертації як православна теологія коливається між свободою думки та обов'язком виражати певне віровчення. І слід сказати, що простір свободи тут, не дивлячись на його обмеженість, все-таки є, і навіть при обґрунтуванні віровчення є певна свобода і є певна філософічність богословської думки.

Зазначимо, що для самого тексту дисертації характерні певні коливання між акцентуацією на релігієзнавчо-філософській думці та чисто богословською рефлексією. Зокрема, перший розділ написаний швидше у богословському ключі, спирається на останні західні богословські праці про православну думку. В цьому контексті аналізується українська реакція на останні світові дискусії про природу і сучасний етап розвитку православної теології. В цілому розділ написаний цікаво, хоча його можна було б розгортати практично нескінченно. Саме через неможливість досягнути неосяжне автор виділяє головне у дискусіях про православну теологію на початку ХХІ століття і робить це професійно, з глибокими, практично енциклопедичними знаннями предмету своїх зацікавлень.

Другий розділ присвячений загальній проблематиці співвідношення філософії та теології. Зазвичай при аналізі цієї проблеми релігієзнавці схильні

розглядати її в контексті співвідношення науки та релігії. Віднайдені у межах такого розгляду результати потім, як правило, переносяться на відносини між філософією і теологією. Геннадій Христокін розглядає проблематику зазначених відносин як самодостатню, вбачаючи у філософії та теології дві світоглядні науки, два світоглядні дискурси. При цьому дисертант не погоджується з теологічною інтерпретацією філософії як абстрактної науки на відміну від теології, яка ніби спирається на досвід та має практичне застосування. Геннадій Христокін слушно доводить, що філософія є феноменом значно різноманітнішим, ніж уявляють собі теологи. Зокрема, філософія є певним способом життя не менше, ніж релігія. Філософія передбачає певні етичні практики і визнання певних цінностей. Філософія відкрита до досвіду цілісного існування, який є у мистецтві, релігії. Відповідно, теологія в християнській культурі із самого початку розвивалася в наслідуванні різноманіття філософії. І ефективність теології безпосередньо залежить від збереження природного для неї внутрішнього різноманіття, світоглядної широти та ціннісної визначеності.

Третій розділ детально описує, як характерне для пізньої античної філософії уявлення про духовний розвиток особистості знайшло своє відображення в архітектоніці православної теології грецької патристики. В цьому контексті хотілося б особливо звернути увагу на те, що шлях людського вдосконалення неоплатоніками осмислювався саме як повернення душі до Бога. В цьому вбачався і вищий смисл ідеї філософської пайдеї. Геннадій Христокін цілком слушно доводить, що для мислителів грецької патристики та візантійських теологів, богослов'я як наука було шляхом містико-практичного повернення душі до Бога. Нам видається необхідним підкреслити, що усі конкретні моменти, виведені із численних текстів Геннадієм Христокіним, нам особисто нагадали і «Путівник душі до Бога» Бонавентури, і роздуми Августина Блаженного, і пошуки сучасного релігійного екзистенціалізму.

Четвертий розділ детально аналізує методологічні пошуки сучасної православної теології. В цьому розділі, за нашою інтерпретацією, Геннадій Христокін показує як екзистенційне православне мислення звільняється від пут метафізики та переходить до широкого використання феноменології. Цей шлях є закономірним з точки зору релігієзнавчого аналізу, адже в цілому метафізичне мислення сьогодні знаходиться під підозрою, особливо після радикальної критики онтотеології Гайдеггером і Левінасом. Але цей шлях можна було подолати запозичуючи певні ідеї із сучасної західної теології, або можна було б пройти його оригінально. Православній теології вдається останнє, і Геннадій Христокін показує яким чином ідеї Ареопагітика, Григорія Ниського, Максима Сповідника отримують нове життя у феноменології та герменевтиці Девіда Бентлі Гарта, Джона Пантелеймона Манусакіса, Кирила Говоруна. Таким чином, філософізація

теології на початку XXI століття знову стає шляхом до внутрішнього звільнення теологічного мислення, що забезпечує новий розквіт православного богослов'я та релігійної філософії.

Виділивши безперечну наукову новизну й загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи, висловимо також й окремі зауваження та побажання:

1. На нашу думку, при проведенні авторського аналізу патристичного православного богослов'я слід було приділити особливу увагу фігурі Августина, яка була важливою не лише для Заходу, а й для Сходу. В Августині – корінь ідентичності католицизму та протестантизму, джерело сучасної теології, і порівняльний аналіз ортодоксії грецької патристики і думки Августина був би важливим доповненням для дисертації. Тим більше, що Августин не лише був оригінальним філософом та богословом, а й висловив низку ідей щодо співвідношення філософії та теології, які прямо впливають на православну думку сьогодення.

2. Вважаємо, що у дисертаційному дослідженні необхідно було детальніше проаналізувати застосування методології аналітичної філософії у творчості Річарда Свінберна та Кирила Говоруна.

3. Дисертація значно виграла б, якби окремо був здійснений аналіз української православної думки та виокремлені особливості її методології.

4. Нам видається, що важливим було б розкриття екуменічного потенціалу сучасної православної теології, яка на наших очах поступово долає власну конфесійність, антизахідність та усвідомлює себе як частина великої традиції всього християнства як єдиного цілого.

5. Дисертаційна робота не позбавлена окремих мовностилістичних та орфографічних неточностей, повторів в аргументації автора, а тому деякою мірою втрачає свою привабливість з причин не зовсім якісного науково-стилістичного редагування.

Представлені зауваження не знижують високої якості дисертаційної роботи Геннадія Христокіна та не впливають на його загальну позитивну оцінку, а лише спонукають до подальшої наукової дискусії за проблематикою дослідження.

Публікація монографії, оприлюднення численних статей у фахових виданнях України та інших держав, участь у наукових конференціях свідчать про високий рівень апробації основних результатів дисертаційного дослідження. У наукових публікаціях відображені основні положення дисертації, зокрема її новизни.

За своєю актуальністю, теоретичною та практичною значимістю, науковим і теоретичним рівнем, а також новим підходом у постановці й розв'язанні наукових проблем дисертаційна робота відповідає вимогам, що висуваються до докторських дисертацій. Рукопис дисертації й автореферат виконані на

належному теоретико-методологічному рівні. Не дивлячись на виконання дисертації не лише у межах релігієзнавчо-філософського, а й богословського дискурсу, автору вдалося зберегти високий рівень наукової аргументації, філософської культури мислення, поєднавши усе це з глибоким знанням православної теології.

На основі викладеного вище, вважаємо, що дисертація **Христокіна Геннадія Володимировича «Методологія православної теології у її парадигмальних трансформаціях»**, подана на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальностями 09.00.11 – релігієзнавство та 09.00.14 – богослов'я, відповідає вимогам, закріпленим у п.п. 9, 10, 12, 13 і 14 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (із усіма чинними змінами та доповненнями), а її автор **Христокін Геннадій Володимирович** заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство і 09.00.14 – богослов'я.

Офіційний опонент:

**доктор філософських наук, професор,
академік-секретар Відділення вищої освіти
Національної академії педагогічних наук України**

П. Ю. Саух

Власноручний підпис *Саух П. Ю.*
стверджую
Начальник загального відділу
Національної академії педагогічних
наук України *Савчук/Кришкова С. О.*